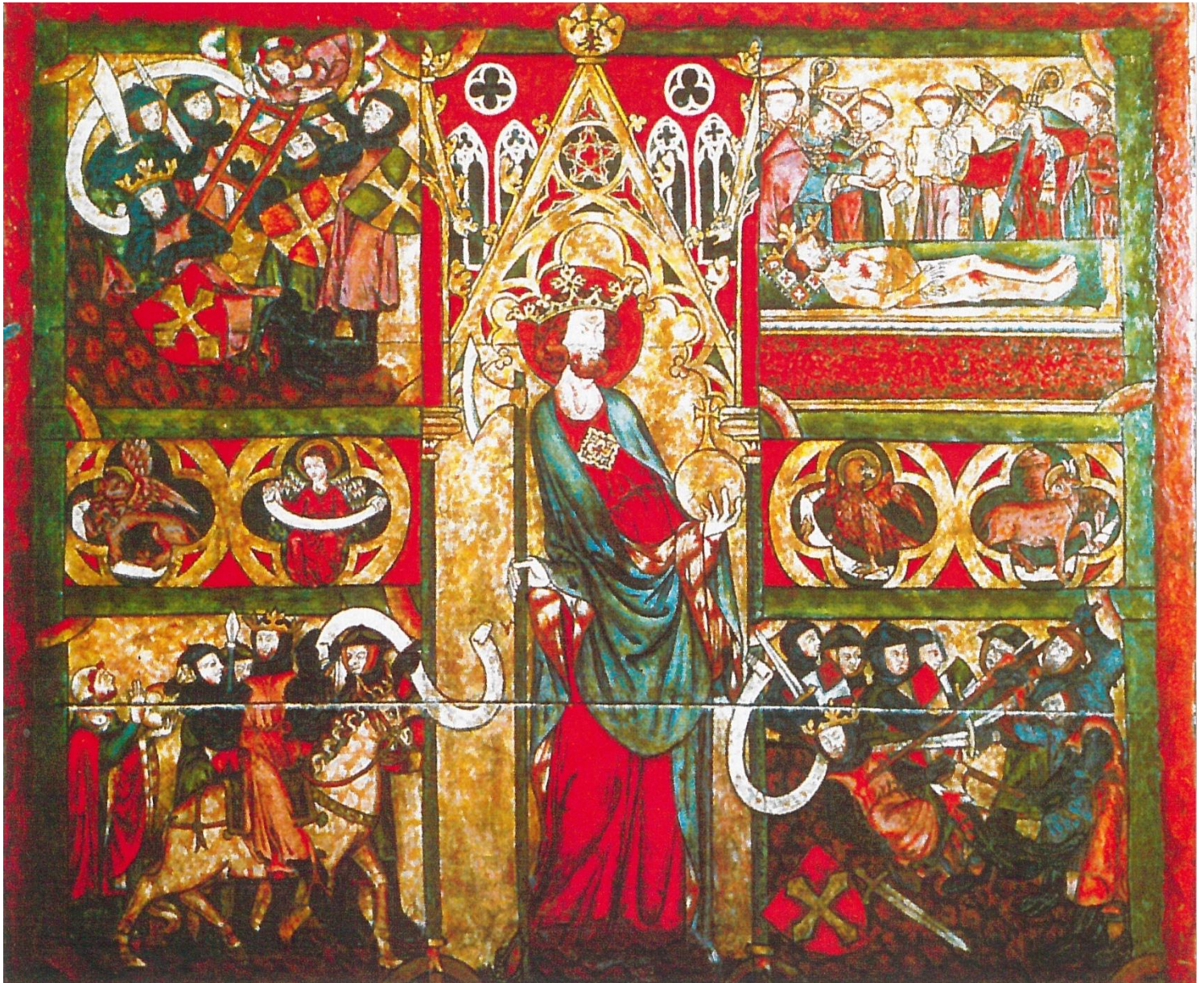

ST. OLAVS ANTEMENSALE

ST. OLAV (+1030)

NORGES VERNEHELGEN

KONGE OG MARTYR

NOVENE

1. Antifon *(synges)*:

Herren er stor og verdig til hyllest,
han som ved kong Olavs verk grunnet sin stad i nord.
(Fra salme 95) Kom, la oss juble for Herren,
rope av glede for Gud, vår frelse.
La oss tre frem for hans åsyn med lovsang,
Synge hans pris med salmer. *(gjentas antifon)*

2. Betraktning over St. Olavs antemensale *(se: forsidebilde)*.

Utdrag av foredraget «Bilde som tale. St. Olavs-antemensalet i Nidarosdomen» av Gunnar Danbolt, professor i kunsthistorie ved Universitetet i Bergen. Foredraget ble holdt ved «Stiklestads Venners», Olsok 1992.

3. Bønn til st. Olav:

Hellige Olav, Norges evige konge,
du har kristnet landet og gitt det en lov i Jesu ånd.

Din død på Stiklestad samlet det norske folk.
Den allmektige Guds storhet viste seg i ditt liv.

Gjennom århundrer har du vært
folkets gode hjelper og talsmann hos Gud.

Mange mennesker har funnet veiledning hos deg.

Vi ber deg, vis deg også som vår hjelper i dag.
Vær et forbilde på vår vei gjennom livet.

Vis oss hvordan vi helhjertet kan gå inn for Kristus
og bygge et samfunn hvor Gud er midtpunkt.

Hellig Olav, be til Herren for oss,
han som lever og råder fra evighet til evighet.
Amen.

4. Avslutning *(synges)*:

La oss prise Herren. Halleluja!
Gud være lovet. Halleluja!

«Bilde som tale»

St. Olavs-antemensalet i Nidarosdomen

Av Gunnar Danbolt, professor i kunsthistorie

1. INNLEDNING

Et antemensale var opprinnelig et malt alterstykke som hadde en bestemt funksjon i den katolske liturgi. Like bestemt og like fastsatt som messehagelen og stolaen. Likevel kan vi ikke påstå at antemensalet bare hadde en liturgisk funksjon – for i middelalderen hadde ingen bilder bare én funksjon.

Antemensale (lat.) = tavle som dekker forsiden av et alterbord, og som er utsmykket med malerier eller relieffer.

Olavs-antemensalet, som kan skrive seg fra Halden kirke, men nå er i Nidarosdomen (skjønt det er bare en kopi som er plassert der i dag), er antagelig malt på et verksted i Trondheim, i nær tilknytning til Domkirkens teologer. Når det skjedde, vet vi ikke sikkert, men det er rimelig å tro at det var engang rundt 1330-årene.

En kort beskrivelse:

Midt på antemensalet står Olav den Hellige med krone på hodet og rikseplet eller den korssmykkede globus i sin venstre hånd – begge deler tegn på den kristne kongeverdighet. I høyre hånd holder han øksen – det redskap som røvet ham livet. Slik er han fremstilt både som konge og martyr.

På hver side av ham er der tre horisontale felt, et smalt midtfelt omgitt av to bredere. I det smale feltet finner vi de fire evangelistsymbolene, mens de fire bredere feltene har scener fra Olavs liv.

Fordi Olavfiguren sammen med evangelistsymbolene danner et lett synlig kors, blir det naturlig å lese dem sammen. Evangelistsymbolene skal øyensynlig kaste lys over Olav-skikkelsen. Det skal for så vidt også de fire omtalte scenene som skal leses nedenfra og opp, og begynner på venstre side:

- 1) Olav til hest gir penger til en bonde som skal sørge for at det blir lest sjelemesser for de av hans fiender som ville falle i slaget. Dette finner sted like før Olav rir av sted til Stiklestad,
- 2) drømmen om himmelstigen kort før slaget,
- 3) Olav mottar, uten våpen, de dødelige hugg på Stiklestad,
- 4) Olav erklæres som helgen i nærvær av biskop og presteskap.

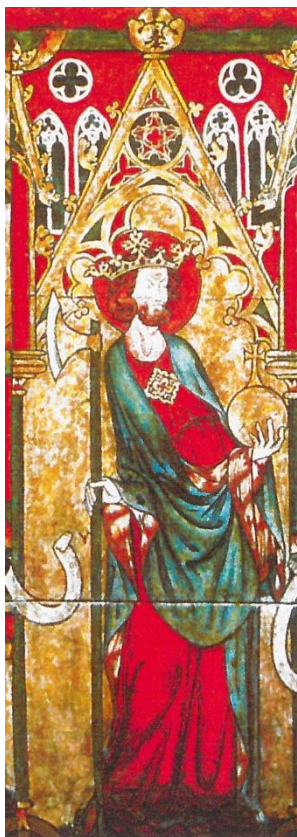
Vi ser her de begivenheter i Olavs liv som dannet grunnlaget for helgenerklæringen. De mange miraklene etter hans død, som «Geisli»^{*} og «Passio Olavi» og for så vidt også Snorre^{**} er så fulle av, er ikke tatt med.

^{*} «Geisli» - kvad om Olav den helliges liv og mirakler, diktet av Einar Skúlason (1100-ca.1160), islandsk skald og prest. Han diktet flere kvad om de norske konger.

^{**} Snorre Sturlason (1178-1241) - islandsk høvding, historiker og skald.

En av hans skrifter er sagaen om Olav den hellige.

2. MIDTFIGUREN

Hellig Olav – aristokratisk avslappet i en såkalt gotisk kontrapost som gir ham en elegant svai i ryggen – er plassert under firpassarkade, bekronet av en spissgavl og utformet i tidens gotiske arkitekturstil. Plasseringen gir inntrykk av at Olav er kommet til syne i en kirkeportal i et større kompleks som vel skal antyde det Himmelske Jerusalem. Det viser ikke minst det gull-lys som strømmer ut fra det indre og fyller tomrommet rundt ham.

Olav er plassert i himmelske omgivelser, likevel er han fremstilt både som kristen konge med krone og rikseple, og som martyr med det våpen som innbragte ham helgenverdigheten.

Som menneske var Olavs liv spent ut mellom fødsel og død. Men som helgen har han sprengt denne begrensning og fått del i det evige liv. Hans fremtid kjenner ikke lenger noen grenser, men han ble skapt i tiden.

Er det likevel den evige Olav vi ser på antemensalet? Befinner kongen og martyren seg i den evighet middelalderen kalte ‘aeternitas’? Neppes! For evigheten lar seg ikke visuelt fremstille. Men han er heller ikke i tiden – for vi ser Olav etter martyrdøden. Det må med andre ord eksistere en tredje tidskategori – en tidskategori som Thomas Aquinas kalte ‘aevum’ – «medium inter aeternitatem et tempus» - midt mellom evighet og tid. Dette er englenes og de saliges tidsdimensjon.

Den Olav vi ser på antemensalet, skuer vi som i en visjon. Det er verd å understreke at de fleste visjoner i middelalderen fant sted under messen, og det var akkurat under messen at middelalderens mennesker så antemensalet.

Når Olav ikke bare fremstår som martyr, men også som konge, på dette antemensalet, skyldes det Olavs stilling som «Norges evige konge». En glorie rundt konges hode behøver ikke bety at han er hellig – den kan like godt hentyde til embetets evighet. Som person er nok kongen underlagt tiden, men hans dignitas eller embete vil alltid eksistere in ‘aevum’. I denne betydning dør kongen aldri.

Olav var i tillegg helgen, derfor ble han selve symbolet på kongedømmets evighet. Som ‘rex perpetuus Norvegiae’ hadde Norge bare en eneste konge. Alle hans etterfølgere fikk riket i lån fra ham, ifølge et dekret fra 1163.

3. FORHOLDET MELLOM MIDTFIGUR OG EVANGELISTSYMBOLER

Olav utgjør sammen med de fire evangelistsymbolene et kors. Det er neppe tilfeldig, fordi det er uvanlig for antemensaler og altertavler med en sentralt plassert helgen.

Vi snakket ovenfor om evangelistsymboler, men det er likevel riktigere å kalle dem for de fire livsvesener. Det er dette navn de gis av profeten Esekiel (1,5) og evangelisten Johannes (Åp 4,6-9), som begge i visjoner skuet dem rundt Guds trone. De ledsager jevnlig

Kristus når Han fremstilles, slik Esekiel og Johannes så Ham, som den pre-eksistente og evige på Guds trone.

Allerede kirkefedrene identifiserte de fire symbolene med evangelistene:

mennesket med vinger er Matteus, den bevingede løve er Markus, oksen med vinger er Lukas og ørnen er Johannes.

De bevingede figurene har altså to forskjellige betydninger – som livsvesener og som evangelistsymboler. Når figurene ledsager Kristus, har de nok begge betydninger, men ikke når de er plassert rundt en helgen. En slik tanke ville i middelalderen ha fortonet seg uhyrlig inntil det blasfemiske. Olav må derfor være ledsaget av symbolene på det Evangelium som slo rot i Norge akkurat gjennom hans martyrdød. Det er derfor knapt tilfeldig at konge og evangelister sammen danner det korsmerke som forvandlet Olavs nederlag og død til seier. Hvordan dette skjedde, skal de fire scenene fortelle om.

Slik fremstår Olav på antemensalet som den kristne konge som brakte Evangeliet til Norge.

OLAV SOM LOVGIVER OG VIS OG RETTFERDIG HELGENKONGE

I vårt tilfelle er det sammenhengen mellom de fire evangelister og de fire kardinaldyder, for denne sammenheng viser en ny side av Olav.

Helt fra slutten av 1000-tallet hadde man tildelt Matteus kardinaldyden rettferdighet, fordi Kristi menneskelighet er så sentral i dette evangelium. Markus var bildet på måtehold, fordi hans evangelium fremhever boten så sterkt.

Johannes er den vise og er sinnbildet på visdommen, og dermed ble bare motet igjen til Lukas.

Disse fire dydene var ifølge Platon og Aristoteles grunnlaget for all lovgivning, og det er slik de får betydning for antemensalet. Ved hjelp av dydene blir Olav fremhevet som lovgiveren. Han som etablerte de lover som ennå på 1300-tallet gikk under navnet «den hellige Olavs lov». Det er sikkert ikke tilfeldig at rettferdigheten (Matteus) og visdommen (Johannes) er de dydene som er plassert nærmest helgenen selv. Olav var nemlig som Norges evige konge selve symbolet på den rettferdige og vise konge. Men han er også sinnbildet på måtehold og mot – det mot han utviste da han med en liten sammenrasket styrke gikk mot en overveldende bondehær.

Olav som den vise og rettferdige helgenkonge og lovgiver fungerte som et ideal for hans etterfølgere, et ideal som satte klare og utvetydige rammer for deres styre.

4. VERDENS HISTORIE I FORTETNING

Vi kan nå få øye på et annet viktig aspekt ved Olav-antemensalet, nemlig at det på typisk middelaldervis fortetter hele det verdenshistoriske forløp inn i et kort menneskeliv.

For hva var det Olav egentlig gjorde ifølge antemensalet? Først brakte han som konge landet fra hedenskapets mørke uten loven – til et liv under loven. Og dernest førte han gjennom sin martyrdød landet fra loven til evangeliet.

Det var slik han i sitt korte liv fortettet verdenshistoriens tre hovedfaser: Tiden før Moses som var uten lov – og tiden etter Moses som var under loven – og den siste perioden etter Kristus som er under evangeliet. Olav skal som lovgiver og helgenkonge bringe tankene hen på lovgiveren Moses og Frelseren Kristus. Han vandret i store fotspor.

DE FIRE SCENENE SOM HISTORISKE BEGIVENHETER

OLAV SOM UNIVERSELL TYPE

5. Scene 1

➤ *Historisk begivenhet:*

Den første scenen til venstre skildrer en episode kvelden før slaget, altså den 28. juli 1030.

Snorre sier dette om hendelsen: «Da tok kongen mange mark sølv og ga dem til en bonde og sa: ‘Dette sølvet skal du gi for de menns sjel som går med bøndene i kampen og faller for våpnene til våre menn.’»

På bildet ser vi Olav til hest i det øyeblikk han vender hodet bakover og overleverer en pose med penger til en mann lengst til venstre. Bak kongen er det en rekke stormenn, og foran danner skriftrullen en portallignende form som kongen kan gå inn gjennom.

➤ *Olav som universell type:*

Den første scenen gir en fremstilling av Olavs omsorg for sine falne fiender. En omsorg som nok fikk middelalderen til å tenke på den første martyr, protomartyren Stefanos, han som ba for dem som stenet ham til døde. Slik fremtrer Olav her som den nye Stefanos.

På antemensalet er Olav i ferd med å ri av sted til Stiklestad. Dette bildet av Olav til hest, ridende mot høyre, ligner på en meget kjent scene fra Evangeliet – «Inntoget i Jerusalem». «Inntoget i Jerusalem» var i middelalderen nært knyttet til kongehuset og ble aktualisert til en keiserlig scene, hvor keiseren eller kongen som vicarius Christi og Davids ætlinger ble hyllet av byens innbyggere.

Det er denne imperiale scenen middelalderens mennesker ville tenke på når de så Olav, også han som Davids etterfølger i egenskap av kristen konge, ride av sted på antemensalet – til Stiklestad. Og til sin egen død og salighet.

6. Scene 2

➤ *Historisk begivenhet:*

Neste scene – øverst til venstre – skildrer Olavs drøm like før slaget.

Snorres versjon: «Kongen sa til Finn hva han hadde drømt. Han syntes han så en høy stige og gikk oppover den opp i luften så langt at himmelen åpnet seg, og så langt nådde stigen. ‘Jeg var kommet opp på det øverste trinnet’, sa han, ‘da du vekte meg’. Finn svarte: ‘Jeg synes ikke denne drømmen er så god som du visst synes. Jeg tror dette varsler at du skal dø.’»

På bildet ligger Olav på Finns kne, og en stige reiser seg fra kongen og skrått oppover mot høyre. Der stigenes øverste trinn befinner seg – der Olav skulle ha stått, ifølge Snorre – titter Gud Fader ned fra himmelen, og en skriftremse forener Gud og helgenen og rammer samtidig inn hele scenen.

Denne begivenheten fant sted umiddelbart før slaget, altså midt på dagen.

➤ *Olav som universell type:*

I scene 2 er det Olavs drøm om himmelstigen som er visualisert. En begivenhet hvor han igjen heves utover tid og sted ved å forenes med en annen hendelse, noen tusen år tidligere; nemlig Jakobs drøm, fortalt i 1. Mosebok. På antemensalet er det Gud Fader som befinner seg på det øverste trinn av himmelstigen.

Det løftet Gud ga patriarken Jakob, var: «Jeg er Herren, din far Abrahams Gud og Isaks Gud; det land som du nå ligger i det vil jeg gi deg og din ætt». Hvis det er dette Gud sier på antemensalet – og hva annet kan han si? – utdyper bildet gjennom sin henvisning til Jakobs drøm hva det betyr at Olav er Norges evige konge. Antemensalet slår fast gjennom sin omtolkning av scenen at det er Gud selv som har utnevnt Olav til dette høye verv – like før martyrdøden.

På den måten glir Olav inn i patriarken Jakobs skikkelse og blir en ny Jakob.

7. Scene 3

➤ *Historisk begivenhet:*

Den tredje scenen – nederst til høyre – fremstiller Olavs død på Stiklestad.

Ifølge Snorre foregikk det slik: «Torstein Knarresmed hogg til kong Olav med øksa, og det hugget kom i venstre benet ovenfor kneet. Finn Arnesson drepte straks Torstein. Da kongen fikk det såret, lente han seg opp til en sten og kastet sverdet og ba Gud hjelpe seg. Nå stakk Tore Hund til ham med spydet. Stikket gikk inn nede under brynjen og opp i maven. Da

hugget Kalv til ham, og det hugget kom utenpå halsen på venstre side. Disse tre sårene var det kong Olav døde av.»

Dette er ganske nøyaktig det vi ser på antemensalet.

➤ *Olav som universell type:*

Olav opplever, som Jakob før ham, en drøm som blir sann, og det allerede i tredje scene – Olavs død på Stiklestad. En scene som komposisjonsmessig er gjort nesten identisk med scene 2.

Olav ligger på bakken med skjoldet nederst til venstre, og Tore Hunds lanse er i samme stilling som himmelstigen. Dette er knapt tilfeldig. Det må være en bevisst henvisning til forrige scene: det som var drøm der, er realitet her. Der er videre en likhet mellom Tore Hunds lanse og Longinos' lanse på Golgata, en likhet som forvandler Olavs drøm til et nytt slags Golgata, et sted hvor nederlaget vendes til seier.

8. Scene 4

➤ *Historisk begivenhet:*

Den siste scenen, øverst til høyre, forteller om Olavs helgenkåring i august 1031.

Snorre sier dette om begivenheten: «Biskop Grimkjell var til stede da kong Olavs kiste ble lukket opp; det var en herlig duft av den. Så blottet biskopen kongens ansikt, og hans utseende var ikke på noen måte forandret, han var rød i kinnene som om han nettopp hadde sovnet. Folk som hadde sett kong Olav da han falt, kunne tydelig se at hår og negler hadde vokst nesten så mye som om han hadde vært levende i denne verden hele tiden siden han falt. Så tok biskopen en saks og skar kongens hår og stusset skjegget. (...) Så la han kong Olavs hår på ilden, og da all røkelsen hadde brent opp, tok biskopen håret opp fra ilden, og da var det ikke svidd. (...) Så ble det avgjort etter biskopens utsagn og med kongens samtykke og hele folkets dom at kong Olav var virkelig hellig.»

Det er denne helligkåring vi er vitne til her, bare satt inn i mer kirkelig-rituell sammenheng.

➤ *Olav som universell type:*

Den siste scenen minner om utallige fremstillinger av den døde Jesus, ikke minst på norske antemensaler. Men der etterfølges alltid scenen av Jesu oppstandelse: Her er det biskopens helgenkåring som forteller oss at dødens brodd er borte og det evige liv er realitet for Olav.

9. OLAV SOM UNIVERSELL TYPE

Antemensalet gjengir altså fire begivenheter som fulgte sånn noenlunde etter hverandre i tid – fra juli 1030 til august 1031. Bare disse fire er løftet ut av tidens strøm. Dette antyder at de er blitt ansett som særlig viktige og betydningsfulle.

Slik er der forbindelse mellom alle de fire scenene – alle utsier de noe om Olavs forhold til det himmelske. Vi skal lese scenene på en måte som gjør det tydelig at seieren over døden er ett av antemensalets hovedmotiver.

Samtidig gir hver av scenene en karakteristikk av Olav:

I den første blir han sammenlignet med Stefanos og hyllet som konge av Davids ætt.

I den andre fremstår han som en ny Jakob.

I den tredje og fjerde lignes han med Kristus.

Denne karakteriseringsmåten er i middelalderen helt i overensstemmelse med Evangeliets egen måte å karakterisere personer på. Matteus-evangeliet viser oss hvem Kristus er ved å antyde at Han er større enn Moses, større enn kong David og større enn døperen Johannes. Kristus sprengte alle menneskelige skranker, mens Olav ikke gikk utover forbildene, men snarere opp i dem. Slik var det ikke de individuelle egenskapene hos Olav man var ute etter, de egenskapene som Olav og bare Olav hadde. Det var tvert imot de universelle og almene trekk man var interessert i, de trekk som forener Olav med alle de store åndene i kristendommens Pantheon.